

EŞİK ALTI BOŞ DEĞİLDİR: “EŞİK” KAVRAMININ TÜRK DÜŞÜNCESİNE YANSIMALARI

Dr. Öğr. Üye. Dilek TÜRKYILMAZ*

ÖZ

Bu çalışmada Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan eşik kavramı temel ve yan anlamlarıyla ele alınmış ve Anadolu sahası ve Türk dünyasından örnekler verilerek kelimenin metaforik anlamları üzerinde durulmuştur. Tasavvufta ve Bektaşilikte bu kelimeye yüklenen anlam ve değer konusu üzerinde de durulmuş ve buradaki anlamından hareketle Divân edebiyatında eşik kelimesiyle ne anlatılmak istendiği kısaca izah edilmeye çalışılmıştır. Eşiğin Türk mitolojisinde neye karşılık geldiği üzerinde durulmuş, farklı anlamlar ve fonksiyonlar yüklenen bu kavramın, canlılığını Türkler'in gündelik hayatına yansıyan inanma ve ritüellerinde günümüze kadar takip etmenin mümkün olduğu görülmüştür. Anadolu ve diğer Türk coğrafyalarında hala yaşayan eşik inanışlarından örnekler verilmiş, bu kavram etrafında oluşan inanç sisteminin bir gereği olarak eşiğin bir an evvel terk edilmesi gereken bir yer olması gerektiği, iki ayrı atmosferin, iki ayrı iklimin, iki ayrı dünyanın, iki ayrı akımın, iki ayrı havanın, iki ayrı durumun, iki ayrı sürecin, arasında kalan yer olduğu ve olması gereken şeyin eşiğin sadece geçiş için kullanılması olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda Türk inanç ve düşünce sisteminde içinde yer alan iye anlayışı doğrultusunda eşik iyesi ve kapı iyesi kavramları da ele alınmıştır. İslamî kültürde eşik ile ilgili bu uygulamalar değişmemekle birlikte eşik Hz. Ali'nin ve çocuklarının sembolüne dönüşmüştür. Beşik- Eşik- Keşik sözleriyle ifade edilen hayatın geçiş dönemlerini de birer eşik olarak ele bu çalışma, Arnold Van Gennep, Mircea Eliade, Victor Turner, gibi ünlü araştırmacıların ele aldıkları ritüel, inisiasyon, erginlenme gibi kavramlarla bu bakış açısını desteklemeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eşik, eşik iyesi, tasavvuf, geçiş dönemleri, ritüel, erginlenme.

THE THRESHOLD IS NOT EMPTY: THE REFLECTIONS OF THE CONCEPT OF “THRESHOLD” ON TURKISH THOUGHT

ABSTRACT

In this study, the concept of threshold which has an important place in Turkish culture has been discussed with its basic and side meanings and the metaphorical meanings of the word are emphasized by giving examples from the Anatolian area and the Turkish world. The meaning and value of this word in Sufism is discussed and it is tried to explain what is meant by the word threshold in Divan literature. It has been emphasized what the threshold corresponds to in Turkish mythology, and it has been seen that this concept, loaded with different meanings and functions, is able to follow its vitality to the present day in the beliefs and rituals reflected in the daily life of the Turks. Still other examples of faith and other thresholds are given the geography of Turkey living in Anatolia. As a requirement of the belief system around this concept, the threshold should be a place to be abandoned as soon as possible, it is concluded that two separate atmospheres, two different climates, two different worlds, two separate air, two separate. The two separate processes must specify that there is a space between them and that the threshold value is used only for the transition. In this context, in line with the

---

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Halk Bilimi, dturkyilmaz74@hotmail.com, Orcid ID: 0000-0003-0521-4086

understanding of iye within the Turkish belief and thought system, the concepts of threshold and door are also discussed. Although these practices related to the threshold in Islamic culture do not change, the threshold Hz. It has become the symbol of Ali and his children. This study, which considers the transition periods of life as a threshold, tried to support this point of view with the concepts such as ritual, initiation and maturation which are considered by famous researchers such as Arnold Van Gennep, Mircea Eliade and Victor Turner.

Keywords: Threshold, threshold spirit, mysticism, transition periods, ritual, initiation

Eşik, sözlüklerde en basit anlamıyla kapı girişi anlamındadır. Toprak, toz, soğuk, böcek, haşarat gibi dış etkenlerin eve girmemesi için kapının önüne yanlamasına konulan bir tahta; herhangi bir mekânın başlangıç yeri, başlangıç noktasıdır. Kapı, âsitân, der, derbân, dergâh, bâb, bargâh, kelimeleri de eşik-kapı manasında kullanılmaktadır. Kapı boşluğunun alt tarafına gelen kısım ve burayı soğuktan, dış etkilerden korumak için kapı eni uzunluğunda yerleştirilen taş veya tahtadan, yüksekliği çok az çıkıntı, söve¹ anlamında kullanılan bu kelime anlam genişlemesine uğrayarak kapı anlamında da kullanılmaktadır. Mecazen ise “isim tamlamasının ikinci ögesi olarak başlangıç, başlama zamanı; geçiş yeri, giriş yeri, giriş sınırı, hemen yakını anlamlarına gelir” (Ayverdi, 2005: 886). Diğer bir ifadeyle bir olayın olabilmesinden önce ulaşılan değer ya da seviyedir; ses eşiği, bunalımın eşiği, krizin eşiği, başarı eşiği, ağır eşiği vb. örneklerinde olduğu gibi.

Eşik kelimesi yalnızca Anadolu sahasında değil Türk lehçelerinin konuşulduğu diğer coğrafyalarda da hem temel anlamıyla hem de mecazî anlamıyla benzerlikler göstermektedir. Örneğin Yudahin tarafından hazırlanan *Kırgız Sözlüğü'nde* eşik için; Kapı, kapı ağızı gibi temel anlamlara ilaveten, “kişi eşiğinde kün ötkön kedey” yani başkasının kapısında hizmet etmekle hayatı geçmiş fakir adam; kişi eşiğinde başkasının kapısında çalışma; birisinin hizmetinde bulunma gibi mecazî bir anlamından da söz edilmiştir. Eşikke çıkmak ise, evden çıkmak olarak izah edilmiştir (Yudahin 1988: 342) açıklamaları yapılmaktadır. *Azerbaycan Folklor ve Etnoğrafya Sözlüğü'nde* “eşik” kelimesi için; “dışarı, evin dışı. Bununla ilgili olarak ‘evden eşiğe çıkmamak’ deyimini kullanılır.” (Hacıyeva-Köktürk-Paşayeva, 1999:153). *Karaçay- Malkar Türkçesi Sözlüğü'nde* “eşik” kelimesinin karşılığı şöyle verilmiştir: “ Kapı. Eşigin cab-: Felakete uğratmak, öldürmek; Eşik allı: Avlu, kapı önü; Eşik kılıç: Kapı sürgüsü, kilit; Eşikge çık-: Tuvalete gitmek; Kabak eşik: Dış kapı; Eşikli: Yabancı, baskı.” (Tavkul, 2000: 196). Diğer Türk lehçelerinde de eşik kelimesinin temel ve yan anlamlarının benzer olduğu görülecektir.

Eşik kelimesi terim olarak ise müzikte telli çalgılarda üzerine tellerin bindiği köprü; genellikle plastik, kemik, fildişi gibi sert maddelerden yapılarak telli çalgılarda telleri tutması amacıyla klavye ve kafa arasına yerleştirilen küçük tahta parçası, köprü anlamına gelmektedir. Coğrafyada; karalar üzerinde veya deniz diplerinde birbirine komşu iki çukurluğu ayıran tümsek biçiminde, üzeri çoğu kez düz kabartılar; psikolojide ise kendinden sonra bir iniş veya çıkışın başlayacağı nokta anlamına gelir. Bir tepkinin

¹ Söve sözü, çok eski bir Türk sözüdür. Eskiden söbe şeklinde söylenirdi. Bu söz, Türklerden Moğollara da girmiştir. Harezmsahlara çağında söve için “eşik ayacağının teşüğü”, yani “kapı ayağının deliği” de denmiştir. Daha eski çağlarda, yani Selçuk çağının başlangıçlarında ise kapı sövesine, “yangak” adı verilir (Ögel, 2006: 55).

başlamasında, ortaya çıkmasında etkili olan ruhsal, fizyolojik nokta da eşik kelimesiyle ifade edilmektedir (<https://www.nedirnedemek.com/temel-e%C5%9Fik-ne-demek>).

Yukarıda tanımlanan eşik kavramının müzik, coğrafya ve psikoloji terimlerindeki anlamları dikkate alınmazsa; eşik, Türkçede umumiyetle mekân olarak evin en dış kapısının altında bulunan küçük basamak olarak adlandırılabilir. Bu basamak, evi dış mekânla iç mekâna bağlayan bir nevi küçük, dar ve çok az yükseltisi olan bir aralıktır. Bir kelimenin ya da ifadenin içerdiği kavramların tümü o kelimenin anlam alanını oluşturur. Eşik kelimesine de böyle yaklaşırsak kelimenin tasavvuftaki anlamıyla karşılaşıyoruz. Tasavvufta ve genelde doğulu kavimlerde eşığın bir kutsiyeti vardır. Ulu kişilerin manevi büyüklüğünü anlatmak için oturdukları evlerin eşığının kutsallığından söz edilir. Tarikat ehli tarafından mukaddes sayılan eşik ayaklar altına döşendiği için aynı zamanda bir dervişânelik, yokluk, gönül alçaklığı ve mahviyeti temsil etmektedir. Müridin, şeyhin kapısının eşiğini öpmesine eşığe baş koyma denir. *Aldım himmetimi geçtim zulmeti/ Kestim zünnârı şeyh eşığinde (A.M. Hüdai), 'Yûnuselhakdildâra müştak/ Eriştım aşka şeyh eşığinde. (Yunus Emre)* örneklerinde de eşik bu anlamda yerini bulmuştur. Eşik zahirden bâtına, mecazdan hakikate geçilmesini sağlayan veya hücrede oturan mürşide, o vasıtayla Hakk'a ermeyi temin eden önemli bir yerdir. Bunun için değerli sayılır. Eşığe baş koymak bir bağlılık ifadesidir. Eşığe basılmaz, eşik öpülür" (Uludağ, 1191:127-128). Zaten kelimenin Kamus-ı Türkî'deki anlamlarından biri de "büyük tekke, merkez"dir (Sami, 2001: 43-44). Aslında Farsça'da "kapı eşiği, kapı dibi, eşik yanı" gibi anlamlara gelen âstan kelimesinden türetilen ve Türkçe'de âstâne veya âsitâne şeklinde telaffuz edilen kelime özellikle Osmanlı devrinde tekkeler için kullanılmıştır. Şeyhlerin, postnişinlerin oturduğu büyük tekkelere yere kapanılacak, yüz sürülecek, makamın eşiği olması bakımından âsitâne adı verilmiştir. Tasavvuf edebiyatında âsitân, himmet umulan, inayet beklenen, şeyhin kapısıdır. Bu kapıdan girebilmek için müridlerin nefsi arzularından sıyrılmaları ve her tür dünyevî isteklerini bu eşikte bırakarak huzura kabul edilmeleri gerekmektedir. Bu manadan hareketle ötürü payitaht merkezi olması, padişahın oturduğu şehir olması nedenleri ile İstanbul'a da âsitâne denmiştir (Pakalın, 1993:94). İstanbul'u doğudan batıya geçişi sağlayan bir eşik gibi düşünmek de bu adın verilmesini açıklayan bir yaklaşım olabilir.

Divân edebiyatında sevgilinin kapısı, sevgilinin oturduğu veya bulunduğu ev de âsitâne veya eşiğidir. Âşık bu âsitâne sürüne sürüne gelir, kapıya yüzünü sürer, kapının önünde gözyaşı döker, eşığe erişebilmek için yalvarır. Divân şairleri eşik kelimesi yerine âsitân kelimesini kullanırlar. "Âşık daima bu âsitanda yüzü döker; oraya erişebilmek, yüz sürebilmek için yalvarır durur" (Pala, 1989: 49). En çok sevgili, peygamber, padişah, mürşit gibi şahısların eşığinden bahsedilir. Sevgilinin eşiği, âşığın varabileceği son mertebedir. Sevgilinin ayak izleri, ayaklarının tozu, kokusu ve görülebileceği mekân orasıdır. Bu bakımdan âşık için sevgilinin eşığinde "turâb-ı kadem (ayak toprağı)" olabilmek en büyük iftihar vesilesidir. Âşık oraya can saçar, gözyaşları ve kirpikleri ile eşiği durmadan yıkar, temizler. Bu eşikten geçmek en yüce devlete kavuşmak manasına gelirken sevgilinin vuslatı manasında da kullanılabilir. Divân edebiyatı şairlerinde olduğu gibi modern Türk şiirinde de eşik ve aynı anlama gelen kapı kelimeleri kullanılmıştır.

Eşik kelimesinin tasavvuf ve edebiyatta ifade ettiği yan anlamları daha iyi kavramak için mitolojik dönemdeki durumuna da bakmak gerekebilir. Tarihin kadim

dönemlerinden itibaren Türkler'in bir giriş ve geçiş yeri olması dolayısıyla eşığe özel anlamlar yüklediğini söylemek mümkündür. Eşik mitolojik görüşlere göre, doğa-uygarlık karşılaştırılmasında, uygarlıktan sayılan ev ve benzeri şeylerle doğa âlemi sayılan çevre arasındaki sembolik sınır (Beydili, 2005: 204) olarak ele alınmıştır. Bazen bir evin kapısının önü, bazen göğe açılan bir kapı, bazen de yer ve ruhlara âlemini birbirinden ayıran bir sınır mahiyetindedir. Farklı anlamlar ve fonksiyonlar yüklenen bu kavramın, canlılığını Türkler'in gündelik hayatına yansıyan inanma ve rütüellerinde günümüze kadar takip etmek mümkündür. Özellikle geleneksel yapının muhafaza edildiği Türk coğrafyalarında eşığe ilişkin bazı inanışlar mitolojik anlamlar yüklenerek hala yaşatılmaktadır. Bir eve girileceği zaman eşikten ilk önce sağ ayağı atmak, sol ayakla girilirse uğursuzluk getireceğine ya da bir terslik olacağına inanmak gibi en bilinen ve tekrarlanan bu sembolik anlamlarla dolu pratikler son derece zengindir. Eşikle ilgili Anadolu'nun ve Türkler'in yaşadığı diğer bölgelerden yapılan derlemeler sonucu elde edilen inanışlardan bazıları şunlardır. İki eşik arasına ve cümle kapısının eşığı üzerine oturulmaz. Oturursa oturan kimsenin rızkının azalacağına inanılır. Ayrıca bu kişinin cinler tarafından çarpılacağına inanılır (Dündar-Çetinkaya, 2004: 241). Kırım'da kapı eşiginde tokalaşmaz. Toklaşma eşigin içinde veya dışında olmalıdır. Eşikte hoşbeş edilmez. Eşigin üzerinde bir şey alınmaz ve verilmez. Karaçay Malkar Türklerinde eşığe basan insanın rızkının kesileceğine inanılır. Eşığe basılmamasına özen gösterilir. (Kalafat, 1999: 51- 198) Karakalpak Türklerinde doğum yapılan evin eşiginin önünde ateş yakılması şeklindeki uygulama ise, Doğu Anadolu'da eşikten içeri girecek karayileri engellemek için yapılır (Kalafat, 1998: 14). Ayrıca; Karakalpak Türklerinde hamile kadının gece eşikten dışarı su serpmesi iyi karşılanmaz (Çeltikçi, 2007: 102). Eski Türklerde evin eşigine basılmaması, oturulmaması ve su dökülmemesi gerektiği inancı vardır. Eşik kutsaldır ve bir ocağın tütmesi ana baba ve diğer hane fertleri ile mümkündür. Ocağın tütmesi ve mutlu yaşamak ancak karı kocanın birbirine karşı saygı ve sevgisi ile mümkündür. Şamanlık inancına göre de karı koca ruhunun ongunu veya tözü bu eşigin altına gömülüdür. Bu nedenle ocağın devamına hürmetle eşığe basılmaz ve oturulmadığı gibi su dökmek çok büyük günahlardan sayılır. Tahtacılar da eşığe basılmaz ve gelin eşığı öpmeden yeni evine alınmaz. Gelin "*Niyazım niyazım için, niyazım hak için.*" der. Eşigin yanında bulunan oklavayı alır "*Fadime anamızın parmağı*" deyip, kapının sağ yanına diker, içeri geçer. Azerbaycan'da kapı eşiginde durmak veya kapı eşiginde oturmak iyiye yorulmaz. "Kapı tabanında kerametlik alâmeti vardır" denilir (Çeltikçi, 2007: 54). Elazığ'da, gelin kapıdan içeri girerken eşığe konan kaşığı basıp kırarsa, eve bolluk getirir. Gelin ayna eşliğinde karşılanır. Ağrı'da gelin eve girerken, elini eşigin üstüne sürer. Bu hareket ile yeni evin geline, gelinin de geldiği yeni eve hayır getireceğine inanılmaktadır (Kalafat, 1996: 107). Özellikle hamile kadınların eşığe oturmamasına dikkat edilir, oturursa çocuğun boynuna kordon dolanacağına inanılır. Bir eve büyü yapılacağı zaman, tüm oturanların etkilenmesi için büyü, eşığe gömülür veya görünmeyen bir yere saklanır. Bu nedenle sık sık eşik kontrol edilir, yabancı ya da kuşku maddeler temizlenir ya da suya büyü tutmayacağından eşik her fırsatta yıkanır. Eşığe mavi boncuk, nal, kurt dişi vb. maddeler gömmenin evdekileri nazardan koruyacağına inanılır (Kaya 2010a: 12). Tunceli'de kapı eşiklerine nal çakmak, geyik boynuzu asmakla bereketin artacağına ve tüm kötü gözlerden sakınılacağına inanılır. (Kalafat, 1996: 42-49) Adana'da bağ, bahçe ve bostanların bereketini nazardan

korumak için kapı eşiklerine tavşan kafası ve at nalı çakılmaktadır. (Kalafat 1996: 42-49)*.

Az sayıda örneğini burada aktarabildiğimiz eşikle ilgili inanışların temelinde diriler ile ölümler, bu âlem ile öteki âlem arasındaki bir sınır olduğuna yönelik düşünceler yatar. Beşikten eşiğe kadar ifadesinde ise beşik doğum yani maddi âlemine geliş, eşik ile de manâ âlemine gidiş, yani ölüm kastedilir. (Kaya 2010b: 3134) Bu nedenle eşikte durmak ve oturmak, arafta kalmak, ne bu dünyada ne de öbür dünyada olmak anlamına gelmektedir. Eşik bir an evvel terk edilmesi gereken bir yerdir. İki ayrı atmosferin, iki ayrı iklimin, iki ayrı dünyanın, iki ayrı akımın, iki ayrı havanın, iki ayrı durumun, iki ayrı sürecin, arasında kalan yerdir. Olması gereken şey, eşiğin sadece geçiş için kullanılmasıdır. Daimî olarak durulan, kullanılan bir yer olmaması icab eder. Böyle bir anlayışla yaklaşılacak bu kavram, Türk inanç ve düşünce sisteminde içinde yer alan iye anlayışını da beraberinde getirir. Canlı ve cansız varlıkları kuşatan çok sayıda kötü ruhun olduğuna ve bu kötü ruhların sürekli olarak canlı ve cansız varlıklara zarar vermeye çalıştıklarına inanan geleneksel toplum, aynı zamanda bu varlıkları kötü ruhlara karşı koruduklarına inanan koruyucu ruhların varlığını da kabul eder. Eşik ya da kapı iyisi de bu inancın bir ürünüdür. Ev, eşik ya da kapı iyelerinin eve girmeye ve evde yaşayanlara zarar vermeye çalışan kötü ruhlara engel olup uzaklaştırmaya çalıştıklarına inanılır (Ergun 2019: 143-146). Örneğin Azerbaycanlılar'ın geleneksel görüşlerine göre bir evliya olan, "kara çuha", evin eşiğinde durur ama göze görünmez. Bir diğer inanışa göre de eşiğin kendi sahibi vardır. Bu varlığın adı, "astana cini"dir. Akşamüstü, hava kararmaya başladığı zaman eşikte oturmak veya eli koynunda durmak olmaz. Çünkü bu sıralarda, "bizden iyiler" denilen şeytanî ruhlar daha aktif olurlar. Söylenenlere göre, bu sıralarda eşikte kim durmuşsa, "eşik cini" onu vurabilir" (Beydili, 2005: 204). Volga Türkleri bu iyeye, "öy öyesi" adını verir. Tesir gücü, evin veya çadırın hudutları dahilindedir. Yakut Türkleri, çadır iyisi için kurban keserek onu memnun etmeye çalışırlarmış. Kurbanın kanını, çadır direklerine sürmek suretiyle, iyeyi bundan haberdar ederlermiş. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde de, buna benzer pratikler göze çarpar. (Kalafat, 1990: 58-59).

Eşiğin kutsal olmasıyla ilgili düşünceler, kapıdan içeri girilirken eşiğe basılmaması vb. uygulamalar hiç şüphesiz kadîm Türk inançlarının bakiyesidir. Eski Türk düşüncesine göre, "Kutup yıldızı, gökte hiç kımıldamadan durmakta, bütün gezegenler ile yıldızlar ise, onun çevresinde yer almaktaydı. Kutup yıldızı, Tanrı'nın ışıklı ülkeleri olan, yüksek gökle yeryüzünü birleştiren, kutlu bir kapı idi. Eski Türkler bu kapıyı, gökle yeri, ruh âlemi ile madde dünyasını ve aynı zamanda insan ile Tanrı'yı birbirinden ayıran, bir sınır olarak tasavvur etmektedirler. Kam törenlerinde Tanrı, ruhlarından birini elçi olarak gönderir, Kutup yıldızı kapısında, şamanlar ile iletişim kurardı. Ruhlar da, bu kapıdan aşağıya inmezlerdi (Ögel, 2006:170). Çadırın direği de kutup yıldızı gibi göğe açılan bir kapı olarak farklı bir yönüyle karşımıza çıkmaktadır. Yani evin, çadırın penceresi de bir tür eşiktir. Kuzey Türk destanlarında, altın ile gömüler, eşiklerde bulunuyordu. Ev için dua edilirken de, "eşiğin delinmesin" deniliyordu (Ögel, 2006: 27). Buradan hareketle eski Türk inanç sisteminde eşiğin evi muhtemel kaza ve belâlardan; sahibini de hastalık ve felaketlerden koruyan bir sınır

* Bu konuda daha fazla örnek için bkz. Kaya 2010a

çizgisi olduğu söylenebilir. Bundan ötürü eşiğe hürmet gösterilir ve buraya ayak basılmazdı.

İslamî kültürde eşik ile ilgili bu uygulamalar değişmemekle birlikte eşik Hz. Ali'nin ve çocuklarının sembolüne dönüşmüştür. Hz. Muhammet'in, "*Ben ilim şehriyim, Ali onun kapısıdır*" hadisinden esinlenerek eşiğin Hz. Ali'yi temsil ettiğine inanılmış ve yola girişin bir sembolü olarak algılanmıştır. Bu bağlamda eşik ıssı: düşkünün, evine sığındığı kimse; eşik öpmek: tarikat, yol, ışık ve bilgisine ulaşmış olmanın anısına, bir alçakgönüllülük ve teslimiyet ifadesi olarak, eşiğin önünde sol diz üzerine çökerek elleri eşiğe koyup her bir eli bir kez öpmek; eşiğe baş koymak: eşik öperek tarikata, yola bağlanmak; eşiğe yüz sürmek: eşik öpmek; eşiği aşmak: eşiği öperek meydana girmek anlamlarına gelmektedir. Alevilik-Bektaşîlikte eşik kutsaldır; kişiyi Hakk'a ulaştıran kapıdır; asla eşiğe basılmaz, eşik öpülür, kutsanır." (Korkmaz, 2005: 228) On iki imamdan birisi eşikte öldürülmüştür, bu sebepten de eşiğe basmak günah sayılır (Bozkurt, 1990: 140). Alevilikte eşik, yola girişi temsil ettiğinden kutsaldır (Yörük, 1998: 131). Bektaşîler için eşik bir öğretilerdir. Kendilerince kutsal kabul edilen mekânlara girerken Bektaşîler: "*Eşiğine koymuşam ben can u ser/ Ta vücudum saf ola hem çü ser/ Mâilim budur niyazım ben fakire kıl nazar/ Allah, eyvallah, hû Dest!*" derler. Meydan Sofrası'na giderken ilk önce eşiğe niyaz edilir. Dede ocaklarının eşikleri de kutsal sayılır. Eşiği öpmek tarikat bilgisine ulaşmayı ve bilgi edinmeyi ifade etmektedir. Eşik ile ilgili inançlar çerçevesinde ritüeller geliştirilmiştir. Eşiğe saygısızlığın Alevilerin kültür ve inanç sisteminde de uğursuzluk getireceği anlayışı hâkimdir. Cem törenlerinin yapıldığı yerin kutsal mekân haline dönüştürüldüğü görülmektedir. Tören süpürge ile meydanın sembolik olarak süpürülmesi ile başlar. Bu uygulamayla meydanın kötü ruhlardan arındırılması söz konusudur. Meydanda bulunan sembolik eşik, kutsal mekân ile dış dünyayı birbirinden ayıran ve kutsal mekânı koruyan bir simgedir. Aynı zamanda eşik, kutsal mekâna geçişte kötülükleri temizlemektedir. Eşik inancı bütün Türk dünyasında mevcut olup, hâlâ Anadolu'da yaşamaktadır. Bilindiği gibi Türklerde ateş, temizleyici bir fonksiyona sahip olup, kötü ruhları kovmada rol oynar. Delile niyaz ile kişinin kötü ruhlardan temizlenmesi söz konusu olmaktadır. Aynı zamanda delilin tören süresince yanması, onun kutsal mekânı koruyucu özelliğe de sahip olduğunu göstermektedir. (Selçuk, 2005: 104) İslamî kültürde eşik olarak görülen yerlerden bir diğeri cami kapılarıdır. Camiden çıkan ilk kişiye kilit açtırarak kısmet açılmasını beklemek çok yaygın bir uygulamadır (Ergun 2019: 146). Eşiğin saygın ve kutsal olduğu ile ilgili inanın günümüzdeki uzantılarından biri de evliyaların yatırları ziyaret edilirken eşiklere niyaz edilip, o kapıdan şefaahat beklenmesidir.

Buraya kadar yapılan izahtan eşiği Türk kültüründe saygı duyulması, çekinilmesi ve atlanması gereken bir yer olarak görmekteyiz. Burada uzun süre geçirmek, buraya yerleşmek, buraları mesken tutmak, bu hali daimî konum olarak kabul etmek doğru bir davranış biçimi olarak görülmez. Geçici bir yerdir, geçiş için zorunlu olarak kullanılan bir alandır. Bu kabul, halk inanışlarında da yerini almış ve 'uğursuzluk' getireceğine inanılmıştır. Eşiğe ilişkin bu kaçınma anlayışı Türkçede engelleri aşmak, zorlukların üstesinden gelmek anlamında kullanılan bir deyim yaratmıştır; "eşik atlamak"... Kavrama buradan yaklaştığımızda insan hayatındaki geçiş dönemlerini de birer eşik olarak görmek ve bu eşikleri de birer sınav gibi düşünmek mümkündür. Sivas yöresinde halkın "Beşik-Eşik-Keşik" (Doğum, Evlenme,

Ölüm) sözleriyle kısa, fakat özlü bir biçimde tanımladığı hayatın geçiş dönemlerinin içinde eşik evliliği ifade eden bir kavram olarak yer almaktadır (Karaca 2016: 106). Doğası gereği sosyal bir varlık olan insan, toplum içerisinde birçok sosyal ortam değiştirerek hayatına devam eder. Geçiş dönemleri olarak adlandırılan bu sosyal değişiklikler "bireye tanımlanmış, belirgin bir durumdan bir başkasına geçiş" olarak tanımlanmaktadır (Çobanoğlu, 2000: 160). Kişinin çocukluktan yetişkinliğe, bireylikten aile olmaya, ferdilikten kolektifliğe geçişi olarak da tarif edilen geçiş dönemleri doğum, diş hediği, sünnet, askerlik, evlilik, ölüm, çıraklık, kalfalık, ustalık gibi hayatın safhaları ve mesleki uzmanlaşmayı da içine alabilir (Günay, 1995: 2). Geçiş ritüelleri olarak da ifade edilen uygulamalar, bireyin çeşitli boyutlardaki 'sınırı geçme' olayını ve toplum içerisindeki statüsünün değişimini anlatan ve belirli kurallara bağlanan geleneksel ve dinsel törenlere verilen addır. Buna göre, dünyanın hemen her yerinde insanlar doğum, ergenlik, evlilik, anne-babalık, meslekî terfi, mezuniyet, emeklilik ve ölüm gibi yaşamın bir aşamasından diğerine geçişi belirleyen bir yaklaşım içindedirler. Bunlar gibi bir geçiş ritüelinin eşik aşamasında iki şey yerine getirilir. Birincisi, ritüele maruz kalanlar değişime açık olurlar. Kişiler geçmiş kimliklerinden ve sosyal dünyanın statülerinden sıyrılır, bir sosyal kendilikten diğerine gerçekleşen seyahatin ortasında oldukları bir zaman ve mekâna girerler. Eşiğin bu aşamasında nispeten güçsüz ve kimliksizdirler. Eşik aşaması boyunca ise kişilere yeni kimlikleri kazanır ve yeni kimliklerinin gücü öğretilir. Bu biçimsel değişmeyi sağlamak için çeşitli yollar vardır, kültürden kültüre, gruptan gruba değişen bu olasılıklar sayısızdır. Eşik aşamasındaki kişiler yemin edebilir, ilim öğrenebilir, özel eylemler öğrenebilir, sünnet edilebilirler. Eşik aşamasının sonucunda ise meydana gelen değişimin sembolü olan eylemler ve nesnelere alınır. Örneğin evlilik töreninde yüzüklerin takılması, yeni doğmuş Yahudi bir erkek çocuğunun perçeminin kesilmesi, cenaze töreninde ölünün üstüne toprak atma, mezuniyette verilen diploma, askerlerin ve doktorların yemin töreni, hepsi statü, kimlik ve sahiplik değişimini işaret eder. Bunların her biri meydana gelen biçim değiştirmeyi belirler. Ancak eşik döneminde bunun öneminin altını çizmek için her zaman gösterişli veya değerli olan şeylerin kullanılması gerekmez. Mesela Hinduların ölü yakma törenlerinde ölüyü düz bir beze sarıp, yakma alanında yakmaları suretiyle bedeninin yok edilmesi ve küllerin saçılarak yeni bir yeniden doğuşun sağlanması da bu bağlamda ele alınmalıdır. (<file:///C:/Users/Dilek/Desktop/PERFORMANS%20OYUN.pdf> : 18-19).

Bu ritüellerle ilgili ilk yapılan sınıflandırmanın, Arnold Van Gennep'e ait olduğu görülmektedir. Arnold Van Gennep ritüellerin, dünyanın her yerinde preliminal (eşik öncesi), liminal (eşikte) ve postliminal (eşik sonrası) aşamalardan oluştuğunu ileri sürmüş ve geçiş ritüellerini üç farklı şekilde tanımlamıştır. Gennep'e göre ayrılık ritüelleri, geçiş ritüelleri, birleşme ritüelleri şeklinde üç başlık söz konusudur. (Gennep 1960: 11). Hayatın hangi safhasında olursa olsun kişi, içinde bulunduğu ortamdan bir diğerine geçerken zorlanır. Gennep'in "ayrılma", "eşikte olma" ve "uyum sağlama" olarak isimlendirdiği bu aşamalara göre kişi, ilk safhada, toplumsal yapıda belirlenen bir konumdan ya da bir dizi kültürel koşullardan kopmak üzeredir. İkinci aşamada ise birey, Gennep'in ifadesiyle "eşikte/arafta"dır. Yani sonraki aşamaya geçmeye hazır bir yolcu gibidir. Son safhada ise birey, geçişini tamamlar ve yeni toplumsal yapıya dahil olarak bu yeni konumun özelliklerini ve sorumluluklarını üstlenir (Gennep, 1960). Söz konusu bireye, bu geçiş aşamaları esnasında yardım edilmelidir ki bu yardımlar geçiş

ritüelleridir. Victor Turner (2018) ise “liminality (eşiklik)” ve “Communitas (kolektif eşitlik)” kavramlarıyla ritüel konusuna yeni bir boyut kazandırmıştır. Turner, ritüellerin iklime bağlı mevsimsel olabilecekleri gibi, yaşamsal geçiş, dönüşüm ve krizleri de kapsayabileceklerini belirtmiş ve bu geçişlerin, bireysel ya da toplumsal olabileceğinin altını çizmiştir. Gennep ve Turner’ın eşik ve ritüel kavramlarına tuttuğu ışık doğrultusunda, Türk kültüründeki doğum, sünnet, okula başlama, ergenlik, askere gitme, evlilik, yaşlılık, ölüm gibi bütün geçiş dönemlerinin; bir zanaatla ilgili yetkinlik belgesi almak, şed kuşanmak, kuşak bağlanmak gibi meslekî yetkinlikle ilgili bütün uygulamaların; âşıklık sanatı icra eden bir aşığın rüyasında bâde içerek irticalen söz söyleme ve bağlama çalma yeteneğine kavuşması gibi eylemlerin; Cem törenlerindeki kabul ritüellerinin; geleneksel erkek toplantılarına kabul ritüellerinin; Türk destan kahramanlarının ad alabilmesi için olağanüstü bir başarı göstermesinin ve diğer pek çok biçimsel değişikliğe neden olan geçişin hayatın eşikleri olarak ele alınması mümkündür. Kahramanın Sonsuz Yolculuğu’nu anlatan Campbell (2013:94-107) da eşiği, maceranın ve yolculuğun gerçekten başladığı, hikâyenin yükseldiği an ve bu ilk eşiğin atıldığı an olarak ele alır. Bu aşamada kahraman artık sıradan dünyaya değil, özel bir dünyaya aittir. Toplumsal birer varlık olarak kendi hayatının kahramanı olan bireyin, hayat macerasında başından geçen her tür eşiksel engel tıpkı bir destan ya da mitoloji kahramanının aşması gereken türdendir. Örneğin Türk töresinde oldukça önemli bir yere sahip olan vatan sevgisini göstermenin toplum tarafından bireyden beklenen en bariz yollarının başında askerlik gelmektedir. Türk toplumunda askerlik bir erkeğin yetişkinliğe adım atmasını sağlayacak önemli bir eşiktir. Bu eşiği aşamayan erkeğe toplum iyi gözle bakmaz ve en basit ifadeyle bu eşiği geçemeyen erkeğe kız verilmez. Çünkü Türk toplumunda askerlik erkeğin erginlenmesi için gereken önemli bir enstrümandır. Eski toplumlarda, özellikle erkekler, erginlik çağına eriştiklerinde topluma bir erkek olarak aktarılabilmek için özel törenlerden geçerlerdi. Bu aslında erkeğin erkekliğini kazanmada çok önemli bir faktördü. Bu törenden geçen, artık çocuk hayatında ölmüş ve bir erkek olarak yeniden doğmuş olurdu. Birçok araştırmacıya göre bu, toplumun kalitesi açısından çok önemli idi. Eliade’ye (2015) göre erginlenme, “inisiye olacak olanın dinsel ve sosyal durumunu kökten değiştirecek olan ritler ve sözlü geleneklerin bütünüdür”. Buna göre, erginlenme sonrasında birey bir başkası olur. Aynı şekilde çocuk da, yetişkinlerin arasına katılabilmek için bir dizi sınavdan geçer. Bu topluluklarda erginlenme törenleri gençleri yaşamın bir aşamasından diğerine ulaştıran araçlar olarak görülürdü. Erginlenme ritüellerinin işlevi, önceden belirlenmiş bir dizi törensel kalıbı sıkıca izleyerek, adayları gerekli birtakım gizli bilgiler ile donatmak ve sonunda erginlenmiş bireyi topluluk içinde daha yüksek bir konuma getirmektir. Erginlenme denilen süreç bir çocuğu toplum içinde bir yetişkin konumuna yükseltirdi. Günümüz dünyasında, toplumlar, her biri ayrı değerlere, tutumlara ve inançlara sahip olan, birçok farklı birime bölünmüş durumdadır. Bu nedenle erginlenme sırasında aktarılacak evrensel düzeyde bir gizli bilgiler manzumesi artık geçerli değildir. Modern dünyadan soyutlanmış bazı topluluklarda erginlenme törenleri belki varlığını sürdürmektedir, ancak modern toplumsal gelişmenin karşısında oldukça zayıf ve etkisiz bir biçimdedir. Örneğin günümüz modern toplumlarında bir tür erginlenme olarak ele alabileceğimiz çocukların beş altı yaşına ulaştıklarında, bir okula yerleştirilmeleri bir ölçüde eskiye benzer bir yapı gösterse de, okulların simgesel anlamlarını çoktan yitirmeleri, burada aktarılan bilgilerin gerçek anlamlarına ulaşmak için ciddi bir çabanın

hemen hiç gösterilmemesi gibi nedenlerle bu da bir erginleme sayılmayacaktır. Ortalama on iki yıl süren eğitim, sıradan bilgilerin bir öğreti biçiminde sunulmasından oluşmaktadır ve çocukların toplumla yeniden bütünleşme aşaması, diploma aldıktan sonra gerçekleşmektedir. İkel insanın yaşamında erginlenme töreni, uygulanması gereken çok sayıda geçiş ritüelleri arasından sadece biridir. Tüm topluluk tarafından uygulanan ve izlenen geçiş ritüelleri yalnızca erginleme için değil, aynı zamanda doğum, evlenme, ölüm, savaş, mevsim değişimleri ve tanrılara tapınma amacıyla da gerçekleştirilirdi. Günümüzde ritüeller, ilkel toplulukların davranışları üzerinde yarattıkları güçlü etkiyi çoktan yitirmiş durumdadır. Büyük olasılıkla bu değişim, topluluktan çok bireye ağırlık vermenin getirdiği bir farklılık olarak görülebilir. Çağdaş insan da, yaşamındaki doğum, evlenme, ölüm gibi bazı geçiş dönemlerini işaretlemek için ritüellere bağlılığını sürdürmekte ancak bu törenleri çok daha edilgen bir tutum içinde ve genellikle yaşadığı deneyime yabancılaşmış bir biçimde uygulamaktadır. Bugün bu uygulamaların toplumsal bilinç ile bağlantısı tümüyle silinmiş durumdadır. Bayram, kandil, sünnet, askere gidiş, oy kullanma, mezuniyet gibi olgular da giderek çağdaş kültür değerleri arasında varoluş anlamlarını yitirmektedirler.

Her ne kadar eski, iptidaî, gelişmemiş gibi kelimelerle ifade etsek de bu toplumların düzeylerinin kimi konularda günümüzden daha ileride olduğunu görmekteyiz. Modern çağlar boyunca biriken bilgiler bizi özden o kadar uzaklaştırmış ve insana ait o kadar şeyi kaybettirmiştir ki. Kaybedilen en önemli kavramlardan biri de bu erginlenme ya da hayatın eşiklerini geçerken gözden kaçırdığımız ritüeller olmuştur. Çünkü erginlenme, bireyi hem sosyal topluluğun hem de ruhsal değerlerin bir parçası yapan bir eşik durumundadır. Böylece birey, yetişkinlerin davranışlarını, tekniklerini ve kurumlarını anlayabildiği gibi toplumun mitoslarını, kutsal geleneklerini, tarihini de öğrenir. En yetkin mitoloji araştırmacılarından biri olarak kabul edilen Campbell, toplumda bunun eksikliğinin çok büyük bir kayıp olduğunu vurgulamaktadır. Hayatın eşiklerini toplumca öngörülen biçimlerde aşamamış olmak sadece Türk toplumunda değil, bu ritüelleri uygulamada eksik kalan bütün toplumlarda cinsel açıdan değil ama toplumsal davranış açısından son derece belirgin bir "erkekleşmemiş" olmak durumunu ortaya çıkarmaktadır. Hayata adapte olamamış her şeyden şikâyet eden, annelerinin kucağından çıkamayan, kendi tekâmülünü tamamlayamamış ve hemcinsleriyle de karşı cinsle de sağlıklı ilişkiler yürüten yüzlerce binlerce insan sonucunu doğurmuştur. Bu kitlesel mutsuzluğun en önemli nedenlerinden biri erkeğin bu erginleşmeyi kaybetmesi olarak görülebilir. Bunun en önemli antivirüsü de aslında erginlenme ritüelinin bir şekilde tekrarlanması ve çocuğun anneden alınıp birey olarak topluma kazandırılmasıdır. Bir başka deyişle bir kadından doğan ve kadın tarafından yetiştirilen bir erkeğin yeniden erkek olarak doğmasını sağlamak gibi düşünülebilir. Çünkü yeni sosyal ortamına tam olarak uyum sağlayamamış bireyler, söz konusu ortam yahut topluluk üyelerince büyük bir risk taşımakta ve topluluğun düzenini, yapısını ve işleyişini bozma tehdidi sunmaktadır. Nitekim konuyla ilgili olarak Turner, Gennep'in "eşikte olma" aşaması bağlamında Ndembu kabilesinde yaptığı araştırmalarla söz konusu toplulukta aşağılanmış ve toplumdan dışlanmış alternatif bir grup olduğu sonucuna varmış; eşiği geçme imtihanı ile baş başa kalmış erkek çocukların kanunlar, töreler ve adetlerle dizilmiş, törensel pozisyonların arasında bir yerde olduklarını yani hiçbir yerde olmadıklarını tespit etmiştir (Turner, 2018: 95).

Hayatın eşikleri sadece erkekler için söz konusu değildir elbette, kadınların da hayatta başarıyla geçmesi beklenen eşikler vardır ilkçağ anaerkil toplumlarında ve sonrasında şifacı ve üretenlerin hep kadınlar olduğu göz önünde bulundurulduğunda kod bozukluklarının onlarda olmadığı hatta belki doğuştan inisiye oldukları bile söylenebilir.

Sonuç olarak eşğin, insanlık tarihi boyunca geniş anlamda dünya ve evrenin ilk girişi olarak algılandığını, insanlığın tekâmülü, milletleşme ve medenîleşme ile birlikte yerleşik hayat ve barınak kültürünün oluşmasıyla eşik kavramının da ortaya çıktığını görüyoruz. Eşik kavramı ilk dönemlerden günümüze kadar gelişmiş, inanç ve uygulamalarla bütünleşerek bir gelenek oluşturmuştur. Eski Türk kaynaklarından günümüze kapı anlamını koruduğu ve bu anlam etrafında, eşik ile ilgili inanış ve pratiklerin eşik iyesi kavramını da karşımıza çıkardığı görülmektedir. Hayatın her alanında görülen inançlar sözlü gelenek içinde de canlılığını devam ettirmektedir. Eşikle ilgili inanışlar da sözlü kültürün değişik türlerinde yaşamaktadır. Eşik kimi zaman iç ve dış mekanı ayıran sınır anlamıyla kimi zaman da tasavvufî anlamıyla bu türler içinde yer almaktadır. Eşiğine yüz sürmek, eşğini aşındırmak, eşğini öpmek deyimlerinde; Gelin eşikte, oğlan beşikte, Altın eşik, gümüş eşğine muhtaç olur, Eşik altı boş değildir, gibi atasözlerinde; Atladı gitti eşığı, sofrada kaldı kaşığı, gitti evin yakışığı gibi kına türkülerinde; pek çok masalda; E diyeyim eşige, kuşlar konan beşiğe, baban bezirgân ola, altın koya beşiğe (Çelebioğlu 2000:72) gibi ninnilerde de eşik kavramının bu anlamlarıyla karşımıza çıktığını görmekteyiz. Bütün bunlara ilaveten metaforik ifadesiyle “Beşik-Eşik-Keşik” (Doğum, Evlenme, Ölüm) olarak tanımlanan hayat evreleri de eşik kavramı etrafında düşünüldüğünde eşğin (kapının) farklı yönleriyle Türkler’in kültürel hayatlarında olduğu kadar, günlük yaşayışlarında da ne kadar önemli bir etkiye sahip olduğu görülecektir. Bu da folklor içinde düşünebileceğimiz unsurların dinamikliğini göstermesi açısından son derece önemlidir.

KAYNAKLAR

- AYVERDİ, İlhan. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul : Kubbealati Neşriyat, 2005.
- BEYDİLLİ, Celal. Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük. Ankara: Yurt Kitap Yayın, 2005.
- BOZKURT, Fuat. Aleviliğin Toplumsal Boyutları. İstanbul: Yön Yayınları, 1990.
- CAMPBELL, Joseph. Kahramanın Sonsuz Yolculuğu. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2010.
- ÇELEBİOĞLU, Amil. Türk Ninnilerinden Seçmeler. İstanbul : Bilge Kültür Sanat, 2000.
- ÇELTİKÇİ, Orhan. Türk Dünyası Kültür ve Halk İnançları. İstanbul: Babil Yayınları, 2007.
- ÇOBANOĞLU, Özkul. Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.
- DÜNDAR, Selahattin, Çetinkaya, Haydar. Terekemeler (Karapapak Türkleri). Ankara: DüNDAR Eğitim Yayınları, 2004.

- ELİADE, Mircea. Doğu ve Yeniden Doğu, İnsan Kültürlerinde Erginlenmenin Dini Anlamları, İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2015.
- Ergun, Pervin. Sibirya Türkler'inin Destanlarında İyeler, Konya: Kömen Yayınları, 2019.
- GENNEP, Arnold Van. The Rites of Passage. (Çev. Monika B. Vizedom and Gabrielle L. Caffee) London: Routledge and Kegan Paul, 1960.
- GÜNAY, Umay. (1995), "Ritüeller ve Hıdırellez", Milli Folklor 26: 2-3.
- HACIYEVA, Maarife- Şahin Köktürk- Mehebbet Paşayeva. Azerbaycan Folklor ve Etnografya Sözlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- KALAFAT, Yaşar. İslamiyet ve Türk Halk İnançları. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- KALAFAT Yaşar. "Karakalpak Türkler'inde Halk İnançları", Milli Folklor 40, (Kış 1998): 14-18.
- KALAFAT Yaşar. Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri. Ankara: Türk Kültürü Enstitüsü Yayınları, 1990.
- KALAFAT Yaşar. "Kazakistan'da Türk Halk İnançları", Milli Folklor 42 (Yaz 1999): 66-70
- KAYA, Doğan. Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü, Ankara: Akçağ Yayınları, 2010b.
- KAYA, Filiz. "Türk Kültüründe Eşik", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara: Gazi Üniversitesi, 2010a.
- KARACA, Nesrin."Hayatın 'Eşik' Durumu Bağlamında ve Sivas Evlenme Geleneğinde Gelin Kültürü" TÜBAR XL (Güz 2016): 105-136.
- KORKMAZ, Esat. Alevilik ve Bektaşılık Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Anahtar Kitaplar, 2005.
- ÖGEL Bahattin. Türk Mitolojisi II, Ankara: TTK Yayınları, 2006.
- PAKALIN, Mehmet Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- PALA, İskender. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. Ankara: Akçağ Yayınları, 1989.
- SELÇUK, Ali. Tahtacılar. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
- ŞEMSEDDİN, Sami. Kâmus-ı Türkî. İstanbul: Kapı Yayınları, 2001.
- TAVKUL, Ufuk. Karaçay- Malkar Atasözleri. Ankara: Hagem Yayınları, 2001.
- TURNER, Victor Ritüel: Yapı ve Anti- Yapı. İstanbul: İthaki Yayınları, 2018.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler, İsimler, Eserler, Terimler 3. cilt İstanbul, 1979.
- ULUDAĞ, Süleyman. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,. İstanbul: Marifet Yayınları, 1991.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya. Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

YUDAHİN, Kuzmiç Konstantin. Kırgız Sözlüğü. (Çev. Abdullah Taymas) Ankara: TDK Yayınları, 1988.

file:///C:/Users/Dilek/Desktop/PERFORMANS%20OYUN.pdf(Erişim Tarihi 28 Mayıs 2019)

<https://www.nedirnedemek.com/temel-e%C5%9Fik-ne-demek>(Erişim Tarihi 30 Mayıs 2019)